

AZADÎ'DEN MAHTUMKULU'YA DİN

Hidayet PEKER*

Öz

Klasik Türkmen kültürü içerisinde, İslam düşüncesinin tek bir veçhesini değil, hemen hemen bütün yönlerini temsil eden çok büyük alimler yetişmiştir. İslam düşüncesinin temel faaliyet alanları olarak şeriat, tarikat, hakikat alanlarında etkili ve belirleyici olmuş pek çok ilim adamı bu coğrafyanın ürünüdür. Bu durum, klasik türkmen düşüncesinin dini ve din dışı ilimler arasında muazzam bir denge kurduğunu açıkça göstermektedir. Dil ve edebiyat alanında Devletmammad Azadî, Mahtumkulu Firakî, Nurmuhammed Andalib, Gaybi, Şeydayî, Seydî, Zelilî, Mollanefes vs.; tefsir, hadis, fıkıh, kelam, akaid ve genel olarak şeri/dini ilimler alanında Nesâî, Zemahşerî, Serahsîler, Mervezîler; tıp, felsefe, dilbilim, astronomi, matematik gibi akli ilimlerde Harezmi, Fârâbî, Bîrûnî, İbn Sînâ; tasavvuf ve tarikat alanında da Ebû Said Ebu'l-Hayr el-Mehnevî, Hoca Yusuf Hemedânî, Ahmet Yesevî, Necmeddin Kübrâ ve Mahmut Pehlivan klasik Türkmen düşüncesinin hem zenginliğini hem de şumulünün boyutlarını göstermektedir. Büyük Türkmen mutasavvıfı Ebu Said Ebu'l-Hayr “insanlık için bir adım atandan Allah razı olsun” demektedir. Kendi insanı ve insanlık için bir değil pek çok adım atan Azadi ve Türkmen Milli Şairi Mahtumkulu Firaki, yaşadığı dönemden günümüze kadar şiirlerinde ele aldığı konularla, halkına karşı yaptığı uyarılarla ve verdiği mücadelelerle, atası Ebu Said'in duasına fazlasıyla mazhar olmuşlardır. Sadece Türkmen edebiyatı ve dili için değil, düşünce, din, ahlak vb hususlarda Türkmen kültür hayatını etkilemiş ve yönlendirmiş iki büyük düşünür-şairdir Azadi ve Mahtumkulu. Bir düşünürün, şairin din ile ilgili görüşlerinden anlaşılması gereken, onun düşüncelerinde dini olanın etkisinin ne kadar olduğudur; kendisini etkileyen kaynaklar içerisinde dinin yerinin tespit edilmesidir. Aynı şekilde içinde yaşadığı topluma yönelik hitabının içeriğine de bu açıdan bakmak, düşünürün dine olan ilgisi ve tavrını bize verebilir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, bölge insanının, dinin sünni yorumunu benimsemiş olması, hatta bundan dolayı ciddi sıkıntılar yaşamaları, hem Azadi'de hem de Mahtumkulu'nda dini olana dönük bu yönde bir hassasiyetin güçlü bir damar haline gelmesinde belirleyici olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azadi, Mahtumkulu, Din, Toplum, Ahlak.

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi., hidayetp@uludag.edu.tr, ORCID ID:: 0000-0002-5175-2291

RELIGION FROM AZADI TO MATHUMKULU

Abstract

Within the classical Turkmen culture, great scholars representing not only a single aspect of Islamic thought but almost all aspects of it have been raised. Many scholars who have been influential and decisive in the fields of sharia, tariqa, and truth, which are the main fields of Islamic thought, are the products of this geography. This clearly demonstrates that traditional Turkmen thought established an impressive equilibrium between religious and non-religious sciences. In the field of language and literature, Devletmammad Azadi, Mahtumkulu Firaqi, Nurmuhammed Andalib, Gaybi, Shaydayi, Seydi, Zelili, Mollanefes, etc. Nesa'i, Zamakhshari, Serahsi, Marwazi in the field of tafsir, hadith, jurisprudence, theology, and in general sharia/religious sciences; al-Khwarizmi, al-Fârâbî, Bîrûnî, Avicenna in rational sciences such as medicine, philosophy, linguistics, astronomy, and mathematics; Abu Said Abu'l-Hayr al-Mahnawî, Hoca Yusuf Hemedânî, Ahmet Yasawî, Necmeddin Kübrâ and Mahmut Pehlivan in the field of mysticism and tariqa, show both the richness and the breadth of traditional Turkmen thought. The great Turkmen Sufi Abû Sa'îd Abû l-Khayr said, "May Allah be pleased with the one who takes one step for humanity". Azadi and Turkmen National Poet Mahtumkulu Firaki, who have taken numerous steps for their own people and humanity, have more than earned the blessing of their ancestor Abû Sa'îd through the subjects they have addressed in their poems, including warnings to their people and their struggles from the time they lived until today. Azadi and Mahtumkulu are thinkers-poets who have affected and steered Turkmen cultural life, not only in literature and language but also in thought, religion, morality, and other areas. What should be understood from a thinker's or poet's ideas on religion is the amount to which religion influences his thoughts and its place among the sources that affected him. Similarly, viewing the content of his address to the community in which he lived from this perspective can reveal the thinker's interest and attitude toward religion. It should also be mentioned that the fact that the region's inhabitants had chosen the Sunni interpretation of religion and even suffered significant consequences as a result, was a determinant in the development of this sensitivity to religion as a strong vein in both Azadi and Makhtumkulu.

Keywords: Azadi, Makhtumkulu, Religion, Society, Ethics

Büyük Türkmen mutasavvıfı Ebu Said Ebu'l-Hayr “insanlık için bir adım atandan Allah razı olsun” demektedir. Kendi insanı ve insanlık için bir değil pek çok adım atan Azadi ve Türkmen Milli Şairi Mahtumkulu Firaki, yaşadığı dönemden günümüze kadar şiirlerinde ele aldığı konularla, halkına karşı yaptığı uyarılarla ve verdiği mücadelelerle, atası Ebu Said'in duasına fazlasıyla mazhar olmuşlardır. Sadece Türkmen edebiyatı ve dili için değil, düşünce, din, ahlak vb hususlarda Türkmen kültür hayatını etkilemiş ve yönlendirmiş iki büyük düşünür-şairdir Azadi ve Mahtumkulu. Bir düşünürün, şairin din ile ilgili görüşlerinden anlaşılması gereken, onun düşüncelerinde dini olanın etkisinin ne kadar olduğudur; kendisini etkileyen kaynaklar içerisinde dinin yerinin tespit edilmesidir. Aynı şekilde içinde yaşadığı topluma yönelik hitabının içeriğine de bu açıdan bakmak, düşünürün dine olan ilgisi ve tavrını bize verebilir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, bölge insanının, dinin sünni yorumunu benimsemiş olması, hatta bundan dolayı ciddi sıkıntılar yaşamaları, hem Azadi'de hem de Mahtumkulu'nda dini olana dönük bu yönde bir hassasiyetin güçlü bir damar haline gelmesinde belirleyici olmuştur.

Muhtumkulu'nun şiirlerine baktığımızda dini konuların ağırlıklı olarak ele alındığını görürüz. Şair, nasihat tarzında insanları uyarmakta, onları İslam'ın güzelliklerine davet etmektedir. Kuran, hadisler ve İslam büyüklerinin sözleri, onun önemli etki kaynakları arasında yer almaktadır. Ayrıca o, döneminin aksaklıklarını eleştirirken, doğru anlaşılmayan bir dinin toplumda ortaya çıkardığı sıkıntılara ve din adamlarının olumsuzluklarına da dikkat çekmektedir. Hiç şüphesiz ki Mahtumkulu, bir mollanın çocuğudur ve ilk eğitimini molla olan babasından din ağırlıklı olarak almış, gerek bölgedeki gerekse de Hive-Şirgazi medresesinde bu yöndeki eğitimini geliştirmiştir. Bu açıdan bakıldığında onun şiirlerinde dini temaların yoğun olması normaldir. Ayrıca Mahtumkulu dini iyi bilmektedir ve dindar bir kişidir. Dönemin en önemli din adamlarında olan babası Devletmammad Azadi'nin bütün eserlerinin dini içerikli olması da, onun bu konulardan uzak durmamasının nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Kaldı ki, Mahtumkulu din konusunda olduğu gibi, pek çok alanda da, “şehrimin sultanı, gönlümün ummanı, ilmimin zıbanı, minberimin ezanı, namusum, imanım” (Sağlam, 2014: 132) dediği babasına çok şey borçludur. O, bununla ilgili olarak şöyle demektedir:

Magtymguly, çekseň derdi-dügünden,
Asy bolup, şikat etme bu günden,
Bu ölmek, aýrylmak galypdyr önden,
Peder bize miras goýmuş bu derdi¹. (Magtymguly II, 2013: 128)

Doga kysam, jebri-jepam ekserdir,
Ylm öwreden ussat kyblam-pederdir. (Magtymguly I, 2013, 80)

Ancak burada şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Mahtumkulu şiirlerinde dini bilgiler vermekten çok, dinin ahlaki alana daha doğrusu insana olan etkisi üzerinde durmaktadır. Oysa Azadi, eserlerinde dini bilgiler vererek toplumu bu konularda bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Azadi'nin bu tavrı, yaşadığı zaman dilimlerinde dini eserlerin kısırlığından kaynaklandığı gibi², aynı zamanda Türkçe/Türkmence yazılmamış eserlerin bu dili konuşan toplumda fazla karşılık bulmamış ve etkisiz kalmış olması da belirleyici olmuştur. Bilemiyoruz ama Mahtumkulu'nun şiirlerinde dini bilgilerin olmaması (ya da farklı bir tarzda dile gelmesi), babasının bu alandaki eserlerinin yeterli bulunmasından dolayı olabilir; yani şair, babasının eserlerinde, toplumdaki dini bilgi eksikliğinin giderilmeye çalışıldığını görüp, bu hususlara değinme gereği duymamış olabilir. Çünkü Azadi'nin şiirlerinde pek fazla işlenmemiş olan tasavvufi konular ve dinin mistik tarafına

¹ Mahtumkulu'nun makale içerisindeki şiirlerinin Türkiye Türkçesi ile karşılıkları şu eserden alınmıştır: *Mahtumkulu Divanı*, Editör Abdurrahman Güzel, İstanbul 2014. Bundan sonra sadece sayfa numaraları parantez içinde verilecektir.

Mahtumkulu, çeksen derdi düğünden, / Asi olup, şikâyet etme günden, / Bu ölmek, ayrılmak kalmış önceden, /
Atam bize miras koymuş bu derdi.(370)

² XVII. yüzyıl ve sonrası bölgede dini hayatı besleyen literatür için bkz Zeki Velidi Togan, *Türkistan, Enderun Kitabevi*, 2. Baskı, İstanbul 1981, s. 190 vd.

yapılan vurgu, tam aksine Mahtumkulu'nun şiirlerinde hatırı sayılır bir yer tutmaktadır. İşte bu konuların ayrıntılandırılması açısından her iki şairin din ile ilgili görüşlerinin bilinmesinde fayda vardır.

XVIII. yüzyılın önemli bir şairi olan Devletmammed Azadî, hem bir şair olarak hem de bir din bilgini olarak Türkmen kültür hayatında önemli etkiler bırakmış biridir. Türkmenlerin Milli şairi Mahtumkulu Firaki'nin de babası olan Azadî, başta oğlu Mahtumkulu olmak üzere, Seydi, Zelili, Mollanefes gibi sonraki Türkmen şairlerine etki etmiş, bu yönüyle de Klasik Türkmen şiirinin yönlendiricisi kabul edilmiştir. Türkmenlerin “akıldar” şairi Mahtumkulu'nun bir beyitinde;

Altmyş başde, newruz günü, luv ýyly

Turdy ecel, ýolun tusdy atamyň³. (Magtymguly I, 2013: 41)

şeklinde ifade ettiği gibi, Azadi 1695-1760 yılları arasında yaşamış ve 65 yıllık bir ömür sürmüştür. Türkmenlerin Göklen boyundan olan şair, ilk eğitimini köyünde aldıktan sonra, kısa bir dönem Buhara'da, ağırlıklı olarak da Hive medreselerinde eğitimini tamamlayıp yaşadığı topraklara dönmüştür. Geçimini çiftçilikle karşılayan Azadi, ömrünün sonuna kadar din adamlığı ve öğretmenlik yapmış, bu nedenle de “Garrı molla” ve “Garrı şahir” olarak adlandırılmıştır.

Azadi'nin tümü mesnevi nazım tarzıyla yazılmış “Wagz-ı Azad (2314 beyit)”, “Beş Namaz (375 beyit)”, “Behişname (492 beyit)”, “Hekayât (459 beyit)” ve “Hikaye-i Cabir Ensar” olmak üzere beş adet şiir kitabı ve müstakil olarak yazılmış Gazelleri, Murabba ve Rubaileridir. Bir hamse şairi olan Azadi'nin maalesef “Cabir Ensar” adlı şiir kitabı henüz tam olarak tesbit edilmemiş ve basılmamıştır. Çok iyi derecede Farsça ve Arapça bildiğini şiirlerinden anladığımız Azadi, geleneğin aksine şiirlerini Çağatayca değil Türkmençe kaleme almış ve Türki halklara hitap etmiştir (Azadi'nin şiirlerinde “Türkmen” ifadesinin geçmediğini belirtmek gerek). Esasen Arapça, Farsça dururken Türkmençe yazmanın çeşitli kesimlerce eleştirileceğinin farkında olan şair, asırlar önce atası Aşıkpaşa'nın dillendirdiği gibi Türkçe/Türkmençe dışındaki dillerin, bu dilleri konuşmayan halka fayda vermeyeceğinin idrakindedir.

Arap, parsy diline danyşym ýok,

Araplar, parsylar birle işim ýok”.

Bu Türkî ýarlara nazm düzettim,

Doga birle aňarlar diý, göz ettim.

Jahanda köp durar şöwketli molla

Araba, parısga kuwwatly molla,

Onlarıñ bilenine ermedik biz,

Heman söhbetlerini görmedik biz.

Görüp aýp etmesinler nazm-ı leňni

Tutup bahs, urmasynlar bize jeňni.

Bizem bilgen nesihat-pendi, eý ýâr

³ Altmış beşte, Nevruz günü, Luv yılı, / Kalktı ecel, yolun bastı atamın.(451)

Bu Türkî ýarymyza kyldyk yzhar. (Azady, 2012: 327 ; Sağlam, 2011)

Azadi, Türkmencenin dışındaki dillere olan entelektüel itibara ya da Türkmenceye olan itibarsızlığa müdrük biridir ve buna fazlaca üzülmetedir. Aslında Azadi'nin, Türki halklara kendi dillerinde hitap etmesi din başta olmak üzere ana dilin önemini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Dini-ilmi çeşitli konularda ana dilin dışında eserler kaleme almanın halk nezdinde pek de faydalı olmadığı uzun asırlardır tecrübe edilen bir durumdur. Ya da ana dilin dışında kaleme alınan literatür, geniş halk kitlelerine yayılamamış ve halk kendi dinamiklerini oluşturan alt yapılara dair bilgilerden mahrum kalmıştır. Bu durum Türkler söz konusu olduğunda daha da bir önem arz etmektedir. Zemahşeri'nin “Muakddimet'ü-Edebi” ve Şeref Hoca'nın “Muinu'l-Mürid”i genel bir arzu üzerine yazmaları böyle bir ihtiyacın ürünüdür. Geçmişten günümüze Ahmed Yesevi'nin ilgili coğrafyada oldukça fazla etkili olmasının nedeni de yukarıdaki tespitlerimiz ile doğrudan ilgilidir.

Araplardan sonra Müslüman olan Farslar dini-ilmi olanı ve bundan beslenen hayatı kendi dillerinde ifade etmekten, karşılamaktan geri durmamışlardır. Buna karşın Türkler gerek dini gerekse ilmi konularda kendi dillerinde eserler ortaya koymayı birkaç istisna dışında denememişlerdir. Azadi'nin Arapça-Farsçaya itibar etmeyerek, bu dilde yazanları eleştirerek, Türkçe/Türkmence ısrarı ve yazması, bir yandan bu dilin entelektüel karakterini öne çıkarırken, diğer yandan halkın ancak bu şekilde gelişebileceğine olan sarsılmaz inancındandır. O, bu duruma, hayat için olmazsa olmaz olan “su”yu sembol olarak kullanarak şöyle dikkat çekmektedir:

Suwy köp ýerde az suwlary göze,

Kişi almaz, gulak goýgul bu söze.

Taky çöl ýerde hem ol suw bolarmyş,

Ony suwsuz kişi gaba alarmyş. (Azady, 2012: 327-328)

Azadi'nin “Vagz-ı Azad” başta olmak üzere diğer eserlerindeki temel gayesi, Türki halklara, şahlara, bilginlere, zenginlere ve din adamlarına sosyal meseleler, dinî ve ahlaki kurullarla ilgili tavsiyeler vermek ve huzurlu bir yaşamı sağlayacak devlet sistemini orta koymak olmuştur. Şair, halka kötülük eden yöneticilerin, devlet görevlilerinin, zenginlerin yaptıklarını mazur göstermek için, dinî hükümleri kendi menfaatlerine uygun bir şekilde kullandıklarını, iyilik yapmayı bir kenara bıraktıklarını ve halkı unutup sadece kendilerini düşündüklerini belirtir ve bunu ciddi bir biçimde eleştirir.

Emri-magruf nehî-müñker mähw ola,

Her kim öz haladyk işini kyla.

Sünneti hem olarıñ bidgat bolar,

Bidgat işler arada sünnet bolar. (Azady, 2012: 85)

Uzunca bir dönem öğretmenlik yapan Azadi'nin bu eğitimci kimliği onun eserlerinde de kendini gösterir. Gerek “Vagz-ı Azad”da gerek diğer eserlerinde bir toplum önderi olarak Azadi, birlik-beraberlik, yardımlaşma, adalet, saygı-sevgi yani iyi bir insan olma noktasında Türkmén halkına nasihat ederken görüşlerini dinî esaslara dayandırarak açıklamış, halkına İslam dininin emirlerini yerine getirmelerini öğütlemiştir. Bunun yanında şair, namaz kılmanın, oruç tutmanın, zekât vermenin öneminden ve faziletinden bahsederek bu ibadetleri layıkıyla yerine getiren müminlerin iki âlemde de esenlik içinde olacağını ifade etmiştir. (Sağlam, 2011: 24) Kısaca o, Kur'an ve sünnetten ayrılmanın, her türlü kötülüğün ve reziletin nedeni olduğunu ısrarla belirtmiştir.

Devletmammet Azadi, eserlerine Allah'a hamd ve sena, dua ve Hz.Muhammed'e övgü ile başlamaktadır. Aynı şekilde Allah'ın evreni niçin yarattığı, evrende olan biten her bir şeyin insan için yaratıldığı ve onun emrine verildiği gibi konular şairin eserlerinin başlangıç cümleleridir. Mesela Vagz-ı Azad'ın başlangıç satırları şöyledir:

Hamdy- bihet ol Hüdâyî-ekbere
Dürli dürli nygmatyn ýaýdy ýere.

Uşbu älemini bize bir han edip,
Serdî bu nygmatlaryn elwan edip. (Azady, 2012: 29)
Aynı şekilde “Behiştname”nin girişi:
Senaýy-biadet şahy Jelile,

Ýarattı bu jahany gudrat ile.
Sütünsiz asmanlary galdyryptyr
Özüniň gudratyny bildiriptir. (Azady, 2012: 285)
Yine aynı şekilde “Beş Namaz” kitabının girişi:
Hamdy-lilla, şükri lilla ol Hakka
Terbiýet kyldy bir awuç topraga.

Hoş acaýyp görkli surat etti, gör,
Berdi can-u atların öwrwtti gör. (Azady, 2012: 247)
Allah’ı tazimden sonra Hz.Muhammed’e salat ve selam getirmeyi de ihmal etmeyen şair bu konuda şöyle demektedir:

Köp durutlar bu jahaniň təcına,
Janda bitgil aşk ile magrajyna.

On sekiz müň äleme rehmettir ol,
Ymmatyna devlet-u nusratdyr ol.

Ýüz şükür kim ymmat olduk ol äre
Gerçe usýan içre bolsak ýüz gara. (Azady, 2012: 33)

Eserlerine münacaat ve naat ile başlayan Azadi, düşüncelerini temellendirirken sık sık konuyla ilgili ayetlerden, hadislerden, Hz.Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali gibi sahabenin önde gelenlerinin söz ve davranışlarından, önceki peygamberlerin ve birçok din büyüğünün hayatlarından örnekler vermektedir. Allah’ın insana bahşettiği nimetlere karşı, O’nu fazlaca zikretme hususunda “Allah’ı çokça zikredin, umulur ki, kurtuluşa erersiniz (Enfal/8)” ayetini zikrederek şöyle demektedir;

Zikrin aýgyl Tañrynyň şamy-säher,
Cümle zäkirler üze rehmet ýagar.

Kesme umyt rehmeti- Allahydan,
Bolma gapyl zikri- İllallahydan. (Azady, 2012: 30)

Bir başka yerde adil sultana itaat konusunda “Allah’a, peygamberine ve sizden olan yöneticilere itaat edin (Nisa/59)” ayetini bir argüman olarak kullanmaktadır (Azady, 2012: 39). Kardeşlik, birlik ve beraberlik, akrabayı ziyaret, yardımlaşma vs. gibi konularda “Müminler kardeşler” ayetini ve “Mümin müminin kardeşidir” hadisini zikrettikten sonra şair şunları yazmaktadır:

Hem zyýarat eýleýip görüşeler,

Bir biriniň halyny soruşalar

...

Tutmagaý siz bir biriniz masgara,

Hem utandyryp ýüzün bermän yere (Azady, 2012: 161)

Esasen Azadi'nin şiirlerinin ana konusu insandır. Şair, bu dünyanın gelip geçici hayatı içerisinde iyi bir insan, iyi bir mümin olmanın yollarını insana göstermeyi kendine amaç edinmiştir. Aynı zamanda dünyevi sıkıntılarla baş etmenin ve hem bu dünyada hem de ahirette mutluluğa ulaşmanın çarelerini eserlerinde ortaya koymayı denemiştir. Bunu yaparken de halkın güçlü bir şekilde bağlı bulunduğu İslam dininin emirlerini öğüt tarzında onlara hatırlatmayı amaç edinmiş, bu tarzda onları ikna etmeyi ve ayrıca da halkı bu konularda bilgilendirmeyi düşünmüştür.

Azadi, gerek yönetici, ilim adamı ya da toplumun ileri gelenlerinin, gerekse sıradan insanın bizzat vazifeleri veya gündelik hayat içerisinde karşılaşabilecekleri durumlara karşı tavrının ne olması noktasında öğüt verirken mutlaka temellendirmelerini dini bir delile dayandırmaktadır. Bunu yaparken de genellikle şu kalıpları kullanmaktadır:

Aýtdy pygamber bu söz, eý ähli-kâl,

Diňlemese kim ony oldur juhhâl. (Azady, 2012: 105)

veya

Ol Resululla hadysyn diňlegil,

Jany-dilden manysyn pähm eýlegil. (Azady, 2012: 255)

bir başka yerde ise,

Ibni-Apbas'tan röwaýatdır bu söz,

Hak Resulden hem hekaýatdır bu söz. (Azady, 2012: 84)

Diýmiş ol Bu Bekr Syddyk bu sözi,

Tut gulak, bir dem açylsyn jan gözi. (Azady, 2012: 267)

diyerek konuyu bu temele dayandırarak işler. Bir çöl ve bozkır insanı olan Azadi için suyun önemi tartışılmaz. Bölgenin iklimi gereği suyun kıtlığı, hem ona olan ihtiyacı artırmış hem de insanları su noktasında iktisatlı davranmaya sevk etmiştir. Mesela o, insanların hayr hasenat yapmalarını öğütlerken suya dikkat çeker ve bu durumu dini bir olayla gerekçelendirir. Suyun önemini, faydalarını ve faziletini açıklarken şöyle demektedir:

Ol sahabadan biri pygambere,

Arz kyldy bu sözy ol servere.

Diýdi: 'Bu älemden ötmüşdir enem,

İsterem ona tasadduklar kylam'

Diýdi pygamber: 'Tasadduk kyl suwy,

Howz düzetgil, ýa da gazdyrgyl guýy'. (Azady, 2012: 96)

Azadi'nin temel probleminin insan olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, insanı seven Tanrıyı sevmiştir, insanı üzen Allah'ı üzümüştür. Hatta herhangi bir insanın bir ihtiyacını gidermek, insanlara güzel sözle ve davranışla muamele etmek farz ibadetlerden daha evladır. Azadi, haccetmek isteyen bir sultana, bir dervişin diliyle söyle seslenmektedir:

Bir sagat adlyň sogabyn, eý hoca,

Bermek olmaz Hak katynda müň haja (Azady, 2012: 60)

İnsanları mümin-kafir, zengin-fakir, büyük-küçük, kadın-erkek, bizden-sizden şeklinde ayırmaksızın muamele etmek gerektiğini ifade eden Azadi, bir insanın gönlünü yıkmamanın bin kabe yıkmaktan daha kötü olduğunu altını çizer.

Bu köňül Taňry düzetgen hanadyr,

Kim bozarsa Taňrydan bigänedir.

Bu köňül Taňry öýüdir, ýok güman,

Kim bozar Tanry bilen bolgaý ýaman.

Bu köňüliň hanasyn her kim bozar,

Onuň için ataşy-dowzah gyzar.

Kabe weýran etmeden müň meretebe,

Bir köňül ýıkmak ýamandyr, eý dede' (Azady, 2012: 53)

Azadi'nin yaşadığı bölgenin, Türkmenlerin ağırlıklı olarak konar-göçer olduğu ve yerleşik hayatın henüz başladığı göz önüne alındığında, şairin daha çok halka, halkın anlayacağı dilde hitap ettiği ortadadır. Bu durum dikkate alındığında, Azadi'nin halka dinin zahirini anlattığı, batını bazı hususlardan, tasavvufi anlatımlardan ve dinin ancak yüksek bir entellektüel çabayla idrak edilebilecek birtakım inceliklerinden şiirlerinde fazlaca bahsetmediği görülmektedir.

Emri-Hak tut, ragyp olgul sünnete,

Zahrynda ogşaş olgul ymmata. (Azady, 2012: 266)

Azadi, şiirlerinde dinin namaz, zekât vs. gibi birtakım farz emirleri, cennet ve cehennem ahvali gibi konularda da öğretici nitelikte bilgiler vermektedir. Şair, namaz hakkında "Beş Namaz" adıyla müstakil bir eser yazmış, hem bu eserinde hem de diğer eserlerinde genel olarak ibadetlerin özel olarak namaz ibadetinin önemini detaylıca dile getirmiştir. Onun namaz ile ilgili şiirlerinden bir bölüm şöyledir:

Taňrynyň hoşnutygydyr baş namaz

Hem melekler dostlugydyr baş namaz.

Bu namazdyr enbiýalaryň ýoly,

Magrypet bossanynda açan güli.

Bu namaz bilgil heman asly-iman,
Kim okysa könlünde galmaz güman. (Azady, 2012: 249)

...

Ýakdy dinin kim namaz terk eyledi,
Ýa dilinde lafzy-küfri söýledi. (Azady, 2012: 251)

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Azadi'nin yaşadığı bölge, şii kültür coğrafyasına çok yakın olmasına rağmen, onun şiirlerinde şii unsurlara rastlanılmaz. Ki bu durum, diğer Türkmen şairler ve mütefekkirler için de geçerlidir. Azadi'nin hayat felsefesini, dünya görüşünü onun en büyük eseri olan oğlu Mahtumkulu Firaki'nin, babasını anlattığı "Atamın" adlı şu şiirde buluruz:

"Agyr döwletlere köňül goýmadı,
Bu jahanyň eşretini söýmedi,
Eski şaldan artyk puseş geýmedi,
Ahret öýi boldy kasdy atamyň.

Älem içre adam galmaz, at gezer,
Bu sylardan jahan halky ýat gezer,
Jaýy cennet içre, gökde şat gezer,
Ýerde hoşwakt ýatar posty atamyň"⁴. (Magtymguly I, 2013: s. 41-42)

Görüldüğü gibi yüksek bir dini bilgi ve şuurla şiirler kaleme alan Azadi'den oğlu Mahtumkulu'nun etkilenmemesi kaçınılmazdır. Ancak tekrar etmekte fayda vardır ki, Mahtumkulu şiirlerinde babası kadar dini argümanlara müracaat etmez.

Mahtumkulu inanan bir insan olarak gerek sıkıntı anlarında, gerekse çaresiz bulunduğu her durumda yaratıcının kudret ve keremine müracaat etmektedir. Esasen böyle durumlarda Allah'a yöneliş, müminin imanının gereği olduğu gibi aynı zamanda insanın acizliğinin de bir göstergesidir. İnsan, hayatın sıradanlığında karşılaştığı olumsuzlukları çoğu zaman yalnız başına çözemaz. Böyle durumlarda kendisine ümit verecek ve geleceğe yönelik beklentilerine doğru onu yönlendirecek bir dost arar ki, o da Allah'tan başkası değildir. Mahtumkulu da yaşadığı bireysel çaresizlikleri aşmak ve de halkının içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulması için yaradanını yardıma çağırmakta, O'na dua ve münacaatta bulunmaktadır.

Ýa, ýaradan, myradyma ýetirgil,
Ýa, jemalyň Jelilylla haky çün.
Keremiňden ykbalyma dest bergil,
Owwal Adam safyulla haky çün"⁵. (Magtymguly II, 2013: 134)

Tenim dertli kylma, özümni gallaç,
Köňlüm giň et, goýma aj-u ýalaňaç,

⁴ Güçlü devletlere gönül vermedi, / Bu cihanın işretin sevmedi, / Eski şaldan gayrı bir şey giymedi, / Ahiret eviydi kastı atamın. // Alem içre kimse kalmaz, ad gezer, / Bu sirlardan cihan halkı yad gezer, / Evi cennet içre, gökte şad gezer, / Yerde hoşnut yatar cismi, atamın.(541)

⁵ Ya Yaradan, imdadıma yetiş sen, / Ya cemâli Celilullah hakkı için. / Kereminden ikbalime dest ver sen, / Evvel âdem safiyullah hakkı için.(459)

Zalyma duş etme, namarda mätäç,

Gam mende goýmagyl, ýa, züljelalym⁶. (Magtymguly II, 2013: 135)

İslam kültüründe dini duygu, hüzn, sevinç ve pek çok durum dinin peygamberinin şahsı ile irtibatlı olarak ele alınır ve hayata geçirilir. İslam, tevhide ve peygamberin varlığını merkeze alır, Allah'a itaat peygambere itaattir. Bu durum diğer dinlere kıyasla İslam'da daha belirgindir. Hz. Muhammed'in hayatı, sözleri, hal ve tavırları hasılı bütün yapıp etmeleri hem dinin anlaşılmasında önemli bir kaynak, hem de bir müslümanın hayatında bulunmaz bir örnektir. Bu durum esasında, dinin imgeler ve sembollerle yaşanabileceği, bilhassa dini duygunun bunlarla gerçekleşebileceği hakikati ile de doğrudan ilgilidir. Bir hayat dini olan İslam'ın hayatın her alanına müdahale etmesi yani müminden bunu beklemesi, ilahi olana göre yaşamayı emretmesi, hayatın dine göre şekillenmesini büyük oranda sembolik olan üzerinden gerçekleşmesine neden olmuştur, ki bu dinlerin önemli bir özelliğidir. Çünkü dinde otoritenin soyut olması, ancak kendisini sembollerle etkili kılmasına ve göstermesine sebep olmuştur.

Soyut olan, olduğu şekliyle halkı etkilemez ve ikna edip harekete geçiremez. Bu noktada sembol, etkinin taşıyıcısı ve iletişimin aracı olarak tasarlanır. Bir insanın veya inananın, dinin peygamberi üzerinden bu etkiyi kabul etmesi ve onun şahsında din ile bağı kurup devam ettirmesi hem normal hem de istenilen bir olgudur. İşte özellikle Türki halkların nebi sevgisini besleyen temel unsurlardan bir budur. Peygamber sevgisi doğu edebiyatının önemli bir konusudur ve bu husus edebiyatta "naat" türünün doğmasına neden olmuştur. Mahtumkulu'nun şiirlerinde de peygamber sevgisi önemli bir yer tutmaktadır ve o da pek çok naat kaleme almıştır.

Hak seni serwer ýaratdy, patyşahym, ýa resul,

Enbiya ser depteri, nury-Ylahym, ýa resul,

Zulmaty tutdy jahany, düýdi-ahym, ýa resul,

Baş goýup ýatsam gapynda, kyblegähym, ýa resul,

Sen eşitgil nala-ýu perýady-ahym, ýa resul⁷. (Magtymguly II, 2013: 135)

Bu meniň janyň seniň ýoluňda gurban, ýa resul,

Her ne kim kysaň jepa bu jana derman, ýa resul,

Söýübän, bar eýleşmişdir seni rahman, ýa resul,

Gullugyňda intizardy, uşbu jahan, ýa resul⁸. (Magtymguly II, 2013: s. 153)

Mahtumkulu insanlara nasihat ederken ya da toplumdaki herhangi olumlu veya olumsuz bir durumu ele alırken zaman zaman geçmiş peygamberlerin hayatlarından Kur'an'da geçtiği şekliyle kesitler vermektedir. Düşününün yaşadığı zaman dikkate alındığında eğitim-öğretim imkanlarının olmaması veya kısıtlılığı, halkın bir anlamda cahil kalmasına sebebiyet vermiştir. Mahtumkulu dahi eğitimini çok zor sürdürmüş hatta bir kaçını yarım bırakmak zorunda kalmıştır. Böyle durumlarda insanları kısra ve hikâye ile bilgilendirmek ve uyarmak en etkili eğitim-öğretim metotlarından ve nasihat türlerinden biridir, ki o da bunu farkındadır. Şair, dünya hayatının gelip geçiciliğini, fani olanın fayda vermeyeceğini ve insanın acizliğini vurgularken de sık sık peygamber kıssalarına göndermelerde bulunmaktadır.

Tä İsa gelinçä daýym,

Eshaby-kahf ýatar gaýym,

⁶ Ya, Yaradan Kadir, kudretli Cabbar, / Cefada koyma sen, ya, Zülcelälim, / Nefsimin yolunda keremli Gaffar, / Fermanda koyma sen, ya, Zülcelälim.(417)

⁷ Hakk seni server yarattı, padişahım, ya Resül, / Enbiya baş defteri, nür-ı İlähim, ya Resül, / Zulmeti tuttu, cihanı duydu ahım, ya Resül, / Baş koyup yatsam kapında, kıblegähim, ya Resül, / Sen eşit ki nale-i feryad ahım, ya Resül.(721)

⁸ Bu benim canım senin yolunda kurban, ya Resül, / Her ne ki kysan cefa bu cana derman, ya Resül, / Sevip de var eylemiştir seni Rahman, ya Resül, / Kulluğunda intizardır işbu cihan, ya Resül.(690)

Hakyn ýolunda Ybraýym

Janyn oda ýakyp geçdi.

...

Kubaýs dagynyň burnunda,

Oglun tapmady ornunda,

Ýunus balygyň garnynda

“Ente subhan” okyp geçdi⁹. (Magtymguly II, 2013: 163-164)

Şair, bazı ahlaki kavramları açıklarken başta dört halife olmak üzere, on iki imam ve bazı din büyüklerinin erdemlerinden ve özelliklerinden örnekler vermekte, onların hayatlarından bazı aktarımlar yapmakta ve sözlerini nakletmektedir. Bilhassa doğruluk ve sadakat için Hz. Ebubekir'i, adalet söz konusu olduğunda Hz. Ömer'i, yumuşak başlılık, cömertlik ve hilm sahibi olmak konusunda Hz. Osman'ı ve cesaret, ilim ve akla geldiğinde de Hz. Ali'yi sıklıkla zikretmektedir. Ayrıca Hz. Fatma, peygamberimizin torunları Hasan ve Hüseyin de örnek alınması gereken birer değer olarak anılmaktadır.

Abu Bekr geçdi ryýazat bilen,

Omar patşa boldy adalat bilen,

Osman geçdi Gurhan tilawat bilen,

Din gylyjyn çalyp, Arslan geçipdir.

Hasan, Huseýn diniň enweri, mahy,

Hany Patma Zähra-hüýrleriň şahy,

Gudrat bilen dörän nury-Ylahy,

Şeýle mugjyzatlar mundan geçipdir¹⁰. (Magtymguly II, 2013: 10)

Bunun yanında Mahtumkulu, sadece örnek alınması gereken şahısları değil örnek alınmaması gereken kişileri de, şiirlerinde fazlaca konu edinerek hem onların toplumlarına yaptıkları eziyetleri, olumsuz özelliklerini hem de bu yönlerinin kendilerine dahi fayda vermediğini örnekleyerek ortaya koymaktadır. Toplumdaki kötü karakterli kişileri nitelerken veya mesela isyankâr olmak ya da dünyaya fazla önem vermek ve mal biriktirmek, maldan tasadduk etmemek, ne kadar güçlü olunursa olsun her şeyin yok olup gideceği gibi konularda da yine tarihi şahsiyetlere ve özellikle Kur'an'a müracaat etmekte ve orada anlatılan figürleri zikretmektedir.

Karun bu dünýäni aldy mal bilen,

İblis asy boldy, gelmez ýol bilen,

Semangan şährinde batyr Zal bilen,

Döw bilen jeň salan Rüstemi gördüm¹¹. (Magtymguly II, 2013: 190)

Hiç şüpheşiz din ontolojik bir olgudur, insanın var oluşu ile ilgilidir. Yani insan inanan bir varlıktır ve

⁹ İsa gelinceye daim, / Eshab-ı kehf yatar kaim, / Hakk'ın yolunda İbrahim, / Canın od'a yakıp geçti. // Kubays dağının burnunda, / Oğlun bulmadı yerinde, / Yunus balığın karnında, / “Ente Sübhan” okuyup geçti.(131)

¹⁰ Ebu Bekir geçti riyazat ile / Ömer padişah oldu adalet ile, / Osman geçti Kur'an tilavet ile, / Din kılıcın çekip, Aslan geçmiştir. // Hasan, Hüseyin dinin enveri, mahı, / Nerde Fatma, Zehra- huriler şahı, / Kudret ile yaratılmış nur-ı İlâhi, / Şöyle mu'cizâtlar burdan geçmiştir.(606)

¹¹ Karun bu dünyayı aldı mal ile, / İblis asi oldu, gelmez yol ile, / Semangan şehrinde cesur Zal ile, / Dev ile cenk eden Rüstem'i gördüm.(423)

bu, yaratılışı gereği böyledir. İnanan olarak insan, inancını formüle edilmiş bir din içerisinde gerçekleştirir. Dinin gerek ibadet gerekse ahlaki boyutu, normatif bir tarzda insanı şekillendirmeyi amaç edinir. Mahtumkulu her ne kadar namaz, oruç, zekât gibi konularda babası Azadi gibi teknik bilgiler vermese de, bu gibi ibadetlerin insan ve toplum hayatındaki önemi üzerinde ısrarla durmaktadır. O, çocukların küçük yaşlarda ibadete başlatılmasını bilhassa isteyerek “kiçilikden ybadata boýun goý” demektedir. Ayrıca ibadetin riyadan uzak olması konusunda “minnetli okalan namaz ýol almaz” diyerek dikkat çekmektedir. Ona göre ibadetler, her mümine farz olmasının yanında, psiko-sosyal açıdan da önemli bir etki kaynağıdır. Kişinin hayatının düzene girmesi, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinin dine uygun ve toplumsal huzuru gerçekleştirecek şekilde cereyan etmesinde oldukça etkilidir.

Adam ogly, seniň ýüregiň dardyr,
Aýlanyp, dolanyp, kylgyl namazy.
Bu dünýä saýlanan bir gury hardyr,
Aýlanyp, dolanyp, kylgyl namazy¹². (Magtymguly II, 2013: 195)

Roza hemdemiňdir, namazyň – çyrag,
Zekat hasabyňdyr, imanyň – ýarag,
Bu gün bir at berseň, maşar gün Byrag,
Çekerler gyzylndan zini biläni¹³. (Magtymguly II, 2013: 140)

Mahtumkulu’da dikkat çeken bir husus da sahte din adamlarının, din ve topluma verdikleri zararlarıdır. Şair “Ahir Zamane, Aceb Eyyam Gelmedi ve Gezip Başladı” gibi şiirlerinde din adamlarının Kur’an ve şeriata göre değil menfaatleri icabı karar verdiklerini ifade eder. Bu nedenle toplumda huzursuzluğun çoğaldığını, sosyal düzenin bozulduğunu, halkın manevi açıdan psikolojik çöküntü içine girdiğini vurgular (Sağlam, 2013: 170). Esasen din üzerinden gerçekleştirilen olumsuzluklar her dönemde olagelmıştır ve bu durum tarihi bir vakıadır. Ancak üzücü olan, bazı din adamlarının ve kendini dindar olarak takdim edenlerin yapıp ettiklerinin gerçek anlamda din ile uzaktan yakından ilişkisinin olmamasıdır. Din hiç şüphesiz ki, ahlak ve ibadetleri merkezine alır ve birini diğerine tercih etmez. Ancak zaman içinde insanlar, çıkarları, korkuları, beklentileri, baskı altında kalmaları vs. gibi durumlardan dolayı dinin ahlaki boyutunu çoğunlukla ihmal etmişlerdir. Ve de özellikle dindarlığı dar anlamda ibadetle sınırlandırmışlardır ki, esas yanlış ve eleştirilecek olan da budur. Aynı zamanda kimi devlet adamları yaptıklarını meşrulaştırmak ve müslüman olan halktan tepki çekmemek için görünürde işlerini din ile ilişkilendirme yoluna gitmişlerdir. İşte Mahtumkulu, şiirlerinde bu hususlarla ilgili ciddi eleştirilerde bulunmakta ve insanları doğru anlaşılan bir dine davet etmektedir.

Mollalar ylmyna etmedi amal,
Şerigat işine eýlemeý jedel,
Pälimiz bozulyp, köpeldi kesel,
Bilmenem, ýakynmy ahyrzamana.

Müftüler mal alyp, rowaýat berer,
Nähak puly alar, hakny köýdürer,

¹² Ademoğlu, senin yüreğin dardır, / Gezinip dolanıp kıl sen namazı, / Bu dünyaya gelen bir kuru hardır, / Gezinip dolanıp kıl sen namazı.(361)

¹³ Oruç hemdemindir, namaz چراغی, / Zekât hesabındır, imanın silah, / Bu gün bir at versen mahşerde Burak, / Çekerler saf altından zini ile.(314)

Pälleri bozulyp, pisat köpeler,

Bilmenem, ýakynmy ahyrzamana¹⁴. (Magtymguly I, 2013: 77)

Din adamlarının mesleklerine uymayan davranışlarda bulunmaları, en sıradan ve dünyevi olana yönelik zaafları ve dindar geçinenlerin tavırlarının yanında, halkın dini emirlere lakayt olmaları da şair tarafından eleştirilmektedir. Bilhassa kadılık ve müftülük gibi önemli görevlerde bulunanların, hem ehliyet ve liyakat sahibi olmamaları hem de erdemleri göz ardı edip basit şeylere tamah etmeleri ve rüşvet, adam kayırma, riyakarlık vs. gibi durumlardan sarfı nazar etmemeleri, o dönemin göze çarpan ahlaki yetersizlikleri olarak öne çıkmaktadır. Ki bu yönüyle onlar sıradan insan için de hiç şüphesiz olumsuz bir örnek teşkil etmekte, dinin ahlaki erdemleri etkisiz kalmaktadır. Bu gibi durumlar, insanların ibadeti terketmesine, camilerin boş kalmasına ve iyinin bir kenara terkedilmesine yol açmaktadır.

Jemagatsyz azan bir gury sesdir,

Niçe mollaň okan ylmy hebesdir,

Kazylaryň käri çay bile nasdyr,

Bir bozuk nyşana tuta başlady¹⁵. (Magtymguly I, 2013: 454)

Mahtumkulu, özellikle “Dedi-Dedim”, karşılıklı konuşma ve soru-cevap tarzında yazdığı şiirlerde dini konulara temas etmiş, birtakım sembol ve temsilleri yorumlamış, evrenin ve insanın yaratılışı, ölüm ve ahiret hayatı, cennet-cehennem ve bazı ibadetlerin faydaları gibi hususlarda aydınlatıcı ve uyarıcı bilgiler vermiştir. Bu bağlamda Mahtumkulu, Durdy Şahyr, Oraz Han, Zunuby ve Magrupy gibi şair ve bilgelerle soru-cevap şeklinde bazı konuları ele almışlardır. Zaman zaman Mahtumkulu muhatabına soru sorarken, bazen de sorulan sorulara cevap vermektedir.

Diýdim: “Ne çarh aýlanýar?”. Diýdi: “Dünýä ýelidir”.

Diýdim: “Adam ne gülmez?”. Diýdi: “Janly ölüdir”.

Diýdim: “Ol ne egrelmez?”. Diýdi: “Yslam ýoludyr”.

Diýdim: “Aldym permana”. Diýdi: “Ýüz tut Gurhana”.

Diýdim: “Ol ne gapysyz?”. Diýdi: “Şeytan pälidir”¹⁶. (Magtymguly II, 2013: 274)

Bir başka yerde Mahtumkulu, şair Durdu'nun çeşitli konularda sorduğu sorulara şöyle cevap vermektedir, ki bu, onun dini sembolleri yorumlamadaki hünerini de göstermektedir:

Durdy şahyr:

-Bizden salam Magtymguly ussada,

Atamyz Adamyň donun kim biçdi?

Dumanly serine gurban bolaly,

Bilmedik, melaýyk meýin kim içdi?

Magtymguly:

¹⁴ Mollalar etmedi ilmiyle amel, / Şeriat işine eyleme cedel, / Niyetler bozuldu, yaklaştı ecel, / Bilmem ki, yakın mı o ahir zaman. // Müftüler parayla rivayet verir, / Haksıza, zalime, haklısın denir, / Niyetler bozulur, fesat çoğalır, / Bilmem ki, yakın mı o ahir zaman.(431)

¹⁵ Cemaatsiz ezan bir kuru sestir, / Pek çok molla'nın ilmi de hevestir, / Kadınların işi çay ile nastır, / Bozuk nişâne tutmaya başladı.(347) / **Nas:** keyif veren ve uyurucu özelliği olan bir çeşit bitki.

¹⁶ Dedim: “Ne çark dönüyor?”. Dedi: “Dünya yelidir.” / Dedim: “İnsan ne gülmez?”. Dedi: “Canlı ölüdür” / Dedim: “O ne eğrilmez?”. Dedi: “İslam yoludur” / Dedim: “Aldım fermana”. Dedi: “Yüz tut Kur'an'a” / Dedim: “O ne kapısız?”. Dedi: “Şeytan nefsidir”.(770)

-Bizden jowap bolsun Durdy şahyra,

Jebraýyl getirdi, ryzwanlar biçdi.

Gudrat bilen şol şeýtanyň şerbetin,

Adam ata bilen How ene içdi¹⁷. (Magtymguly I, 2013: 123)

Azadi ve Mahtumkulu'nun şiirleri, Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in sözlerinin bir yorumu mahiyetindedir. Onlar, iyi bir insan ve gerçek bir mümin olmanın yollarını, insanın hem bu dünya hem de ahiret hayatını nasıl kazanacağını, insanlar arası ilişkiler ve devlet-halk ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini şiirlerinde ortaya koymuş, bunu yaparken de en önemli kaynak olarak İslam dinini almışlardır. Azadi ve Mahtumkulu'nun, Türkmenlerin dini hayatında geçmişte olduğu gibi bugün de büyük bir etkisi vardır. Şu iki örnek zannediyorum Mahtumkulu'nun bu alandaki etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi 2011 yılında Türkmenistan Müftülüğünün yayınladığı oruç rehberi kitabının ismi "Remezani Diýrler Aýyň Ýagşysyn", bir diğeri ise aynı kurumun yine aynı yıl yayınladığı hac rehberidir, ki bu kitabın da ismi "Barsam Kábäni Göresm"dir. Bu iki kitabın isimleri, Mahtumkulu'nun o konularda yazdığı iki şiirden alınmıştır.

Kaynaklar

Mahtumkulu Divanı (2014). Ed. Abdurrahman Güzel vd., İstanbul.

Magtymguly I-II (2013). hz. Annagurban AŞİROV, Türkmenistanın Ylymler Akademiyasynyň Milli Golýazmalar Instituty, Aşgabat "İlim" Neşriyat.

Döwletmammet AZADY, Eserler Yığındısı (2012). hz. Rahmanberdi Godoraw, Ed. Hidayet Peker, Bursa: Uludağ Üni. Yay.

PEKER, H. (2019). *Türkmen Milli Şairi Mahtumkulu Firaki*, Bursa: Emin Yayınları, 2. Baskı.

SAĞLAM, S (2011). Azadi (Hayatı-Edebi Şahsiyeti-Eserleri), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir.

Sağlam, S. (2013). Mahtumkulu'nun Tenkidî Şiirleri Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2(2), 161-178. <https://doi.org/10.7884/teke.157>

SAĞLAM, S. (2014). Mahtumkulu'nun Edebî Şahsiyetinin Oluşumunda Babası Döwletmammet Azadi'nin Etkisi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 3(2).

TOGAN, Z. , V. (1981). *Türkistan*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Baskı.

¹⁷ Durdu şair:

Bizden selam Mahtumkulu üstada, / Atamız Adem'in gýysisin kim biçti? / Dumanlı başına kurban olalım, / Bilmedik, melekler meyin kim içti? // Mahtumkulu:

Bizden cevap olsun Durdu Şair'e, / Cebrail getirdi, Rıdwanlar biçti, / Kudret ile o şeytanın şerbetin, Adem ata ile Havva ana içti.(860) Mahtumkulu'nun Devlet, toplum, insan, ahlak, din ve tasavvuf hakkındaki görüşleri için bakınız, Hidayet Peker, Türkmen Milli Şairi Mahtumkulu Firaki, Emin Yayınları, 2. Baskı, Bursa 2019.